

FTAMP17.09.91

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.1-14>

Таймова Г.Ж.^{1*}, Бегманова Б.С.²

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті^{1,2}

Алматы, Қазақстан

E-mail: taimova97@bk.ru, bibizhan.begmanova@mail.ru

ORCID: 0000-0002-5891-4564, ORCID: 0000-0002-9135-6752

ТҮРКІ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАНУЫ

Аңдатпа. Түркі тілдес елдердің шығу тарихын, әлеуметтік-генетикалық және психологиялық-моральді ортақ қырларын зерттеу – Орта Азия жерінің көп жылдық тарихын қайта жаңғыртумен тең. Бүгінгі таңда түркі әлемінің мәдениетін, саяси-әлеуметтік, этностық, әдеби жан дүниесіні зерттеп қарастыру өте маңызды. Түркі фольклорын дүниежүзілік жарияланымға алып келу – қазіргі заманның басты міндеті. Түркі ұлттарының, елдерінің бірлігін қайта көрсету – қазіргі ауыз әдебиетіндегі басты проблемалардың бірі. Сол себепті де бұл ғылыми мақаламыздың тақырыбы осы алдыға қойылған мүдделерді орындау мақсатында осылай аталып отыр. Мақала тақырыбы осы алға қойылған мақсат-міндеттері арқылы өте өзекті. Ғылыми мақаланың тағы да бір мақсат-міндеті – түркі ауыз әдебиетінің қалыптасқан, жинақталған және қағаз бетіне түскен кезеңдерін белгілі бір әдіс-тәсілдер арқылы жүйелеп, оның ішіндегі тек, композиция, мотив, персонаж ұқсастықтарын тауып, ғылымиландыра отырып, тұжырымдар жасау. Түркі фольклоры мәселелерінен басқа олардың проза жанрына қатысты ұқсастықтары да тілге тиек етіледі.

Түркі ауыз әдебиетінде осы уақытқа дейін фольклорлық проза жанрын толықтай тарқату үшін түркі халықтарына ортақ біртұтас жүйелер, дәлелдер болмады. Текстологиясында және ғылыми жұмыстарында кей анықтамалардың, омоним сөздердің, терминдердің араласып кетуі көп орын алады. Соған орай түркі елдерінің әдебиетінде проза жанрын өзіндік классификацияларға бөліп қарастырады. Аталмыш мәселеге байланысты, берілген мақаланың тағы бір мақсаты – түркі әдебиетінің аңыздық прозаларының бөліну, белгілі бір критерийлерге байланысты жіктелу, анықтамалар проблемасындағы ортақтастықтары мен бір-біріне ұқсас емес тұстарын талдап көрсету.

Мақалада түркі халықтарының аңыз, әпсана, хикаяларының шығу сипаты, мифологиялық ерекшеліктері де назардан тыс қалып кетпейді. Сонымен қатар түркі әдеби дүниесінің басты өзектілігі және басқа ұлттардың аңыздық, прозалық танымымен ортақ дүниетанымы мен айырмашылығы сараланады. Түркі аңыздарындағы пенде мен қоршаған орта ұқсастығы, аспан мен жер туралы көне ұғымдар мысал ретінде қарастырылып, арнайы тұжырымдар жасалады.

Сондай-ақ мақалада көшпелі түркі жұртының өз руханиятын жасаудағы ескі түркі халықтарының дүниетанымы, мәдениеттері, ортақ әдет-ғұрыптары, ортақ шығармалары және ұқсас кейіпкерлер образдары ғылыми тұрғыда талқыланады. Ғылыми мақала мәтінді салыстырмалы түрде талдау, саралау, жүйелеу, тарихи-типологиялық, этногенетикалық әдістер арқылы зерттеліп құрастырылды, тиісті қорытындылар жасалды. Ғылыми мақаланы жазуға біршама тарих және түркі, қазақ ауыз әдебиеті ғылымдары зерттеушілерінің еңбектері, сонымен қатар ғаламтор желісінің тың апараттары да мұрындық болды.

Кілт сөздер: фольклор, миф, проза, этнография, әпсана.

Кіріспе. Өткен ғасырдың бастапқы жылдары түркі халықтарының ауыз әдебиетін жинау арқылы біршама жетістіктерге ие болды. Әр түрлі ұлттар әдеби

матералдарының нұсқаларын зерттеу, қағаз бетіне түсіру арқылы сапасы бар еңбектер орындалды. Қазақ және әлем саяхатшылары мен ғалымдары аңыздар мен әпсаналарды түркі ұлттарының шығу тарихы, тіршілігі мен ғұрып фольклорының көрінісі ретінде мойындап, оларға қатты қызығушылық таныта бастады.

Он тоғызыншы ғасырға дейін түркі прозаларының үлгілері біршама қолжазбаларда, мақалаларда, жергілікті, тарихи-ғылыми жұмыстарда пайдаланылып, түркі халықтары жайындағы ақпарат, мәлімет есебінде саналған.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Ғылыми мақаланы жазу аясында түркі елдерінің халық ауыз әдеби жәдігерлерін қарастырып, ұқсастығын табу, солардың көмегімен тарихи-ғұрыптық ынтымақтастығын айқындау – өз еліміздің дүниежүзілік рухани аренадағы дәрежесін көрсетеді. Ғылыми мақалада салыстыру, топтастыру, анализ жасау, жүйелеу, тарихи классификациялау, типтік-генетикалық әдістер пайдаланылды. Тәуелсіз елдің рухани әлемі мен ұлттық нышандарын дәріптеп, әдебиет пен мәдениетін насихаттауда игі істің бірі болған түркі халықтары мәдениеттерінің бірлестігі үшін де баға жетпес әрі өзекті зерттеу жұмысы болады деген сенімдеміз.

Зерттеу нәтижесі. Түркі елдерінің мәдениеті мен әдебиетін зерттеуші, сонымен қатар проза шығармаларын құрастыруда қажымай еңбек еткен азаматтар Ә.Диваев, Г.Потанин, Ш.Уәлиханов, В.Радлов, Н.Ф.Катанов және тағы да басқалары. Ә.Диваевтың басшылығымен орындалған зерттеу жұмыстарының нәтижесі өте көп. Оның экспедициялық еңбектерінде қазақ, қырғыз елдерінің мифтері, әпсаналары, әулие-көріпкелдер жөніндегі уақиғалары мен бақсылар жайындағы хикаяттары және одан өзгелері де қарастырылған.

Г.Потанин қазақ, қырғыз, алтай және тағы басқа ұлттардың ауыз әдебиеттік туындыларындағы мифтік көріністерін талдай отырып, 1881-1883 жылдары Моңғолияның оңтүстік-батысындағы қолжазбаларды жинақтаған. (Потанин, 1916:47)

Қырғыз-қазақ ауыз әдебиетін қағаз бетіне түсіріп, ғалымдардың жұмыстарын жарыққа шығаруда «Дала уәлаяты» газеті көп еңбек атқарды. Он тоғызыншы ғасырдың аяғы мен жиырмамыншы ғасырдың басында түркі фольклоры туралы материалдар ғылыми түрде жиналып, баспа бетіне түсе бастады. Халық ауыз әдебиетін жарыққа шығарудың арнайы жүйесі құрастырылып, бағдарлама қойылды. Ресей ғалымдары ғана емес, жалпы Орта Азия ғалымдары да осы жұмысты қолға алуға кірісті. Ал қазақ ғалымдары болса түркі ауыз әдебиетін тарихи ақпарат ретінде қабылдап, сол мақсат бойынша шұғылданды (Бердібаев, 1988). Сондай-ақ ұлы зерттеуші Ш.Уәлиханов та түркі фольклорын қарастыруда тарихи-салыстырмалы бағдар бойынша еңбек етті.

Атақты ғалым, түркітанушы В.Радлов түркі фольклоры жөніндегі бағалы жұмыстарды артына қалдырып кетті. Бұл жөнінде оның 10 томдық басылымы жарық көрді. Онда атақты қолбасшы әрі жаулап алушы Әмір Темір туралы кей қазақ тіліндегі мысалдар, алтай батыры Сартақпай батыр жайындағы әңгімелері мен хикаялары жазылған. Бұл жұмыстың екі томы хакас ауыз әдебиетіне арналып жасалған. Жарық көрген әдеби нұсқалар дәл және толық. Ал нұсқаның тұңғыш жазылған тілі – хакас тілі. Сонымен бірге бұл еңбекте көптеген рулардың, ұлттардың өзіндік

аймақтық тілі мен диалектілерінің айрықшалықтары сол қалпында қалған. Сонымен қатар орысшасы да оқушылар назарына ұсынылған. Зерттеуші-ғалым ұйғырлардың аңыздық еңбектеріне де өз септігін тигізіп, жұмыстарында олардың хикаяттары туралы да айтады. Тува мен тофалар әдебиеті тағы бар.

Қазіргі таңдағы түркі халықтарының фольклорының дамуы туралы айтқанда міндетті түрде әйгілі түркітанушы Н.Катановты да айта кеткеніміз дұрыс. Оның ұлты – хакас. Ол - көптеген түрік фольклорлық туындыларын орысшаға алғашқы болып аударғандардың бірі. Он тоғызыншы ғасырдың соңғы шенінде Сібір аймағындағы түркі тілдес ұлттардың лингвистикалық, ауыз әдебиетіне, шығу тегіне байланысты біршама мәліметтерді теріп, жазып алған.

Талқылануы. Бүгін осы туындылар хакас әдебиеті тарихының бағалы ақпараттарының бірі болып саналады. Сондай шығармаларының бірінде ұйғыр фольклоры да назардан тыс қалмайды. Ұйғыр аңыздары жайында зерттеу жұмыстарын, оны ғылыми тұрғыға зерттеп салғандардың бірі А.Пржевальский мен Г.Грум-Гржимайло болды (Göçgün, 2002: 110).

Алтай фольклорын танушы В.Вербицкий алтай жұртының әдебиетін зерттеуді өз миссиясы ретінде қолға алды. Оның сол халық фольклорын жазуда жиырма тоғыз хикаяны енгізуімен қамтылды. Ал Еділ жағасындағы тұрғындарды зерттеуде Қазан қаласындағы оқу орны өз қызметін жақсы атқарды. Оқу орнының қарамағында орыс елдерінің археологиясын, шығу тарихын зерттеу орталығы ашылды. Ол оқу орны хабаршысының жұмысына зор ықпалын тигізді. С.Михайлов чуваш халықтарының фольклорын зерттеу арқасында мың сегіз жүз елу екінші жылы өз мақаласын қағаз бетіне түсірді. Сонымен қатар, мың сегіз жүз сексен бірінші жылы В.Магницкий чуваш ұлтының көне сенімдерін, діни аңыздарын зерттеп қарастырған. Чуваш халық ауыз әдебиетін тағы да өте қатты зерделегендердің бірі – педагог И.Яковлев (Ильина, 2006: 13).

Қазан университеті зерттеушілері татар ауыз әдебиетінің де туындыларын іздеп, қағаз бетіне түсіруді қолға алған. Татар халқының әдеби туындылары Қазан қаласының ғылыми газет-журналдарында жарыққа шығып, танымал жарияланымдарда бой көрсеткен. Мифтер мен хикаялардың кей нұсқалары Ресей елінің басқа аймақтарында жаңалық ретінде қағазға басылып отырған. Ресей еліне келген венгр зерттеушілері де сол туралы еңбек жазып, еңбек ішіндегі қоршаған ортаның өзіндік рух-егелері бар деуімен танымал болған. Он тоғызыншы ғасырдың соңы мен жиырмамыншы ғасырдың бастапқы шенінде көне бұлғар және 16-17 ғасырдағы татар халқының әпсаналарын қағаз бетіне түсіруде ел аузынан алған әңгімелерін мүмкіндігінше іске асырған.

Якут жұртының түпкі тамырлары мен тайпалары жөнінде миф-әңгімелер баяндалған Я.Линденаудың еңбегі екі жарым ғасырдан соң барып Магадан қаласындағы жарияланымда қағаз бетіне түсті. Одан басқа да түрлі академиктер он тоғызыншы ғасырдың орта шенінде Сібір аймағының шығыс және солтүстік өлкелеріне жасаған экспедициясында сол халықтың этнографиясы мен аңыздарына Ресей ғалымдарының назарын аударған болатын (Алексеев және т.б., 1995: 11).

Әзірбайжан әдеби көркем шығармаларының да жиналып, зерттелуі жоғарыдағы жылдарды қамтиды. Мысалға алатын болсақ, мың сегіз жүз сексен екі және мың тоғыз жүз он бесінші жылдар аралығында Тифлис шаһарында қағазға түскен жергілікті тұрғындар мен Кавказ тайпаларының сипаттамасы арқылы қырық бес томдық болып, ішінде әзірбайжан тарихи шығармалары, наным-сенімі мен ауыз әдебиеті үлгілері жазылды.

Қарашай-балқар фольклорлық туындылары бойынша зерттеулер біршама ғалымдардың жұмыстарында ұшырасады. Мысалы, М.Алейниковтың қарашай балқарлықтардың әпсаналары мен бірге аңыздық көріністері жайлы жазған мақаласы да бар.

19 ғасырдың ортасында түркі әдеби әлемінде орын алған ғылымға қатысты алғышарттар жұмыс ретінде қолға алынды. Г.Потаниннің зерттеуімен түркі ауыз әдебиетінің тұлғасы дүниенің пайда болуы, тайпалардың пайда болуы жайлы және фантастикалық, әдет-ғұрып, келемеж-кекету ертегілерімен, мысалдарымен танымал болды. Оның бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде шыққан қазақ және алтай ұлттарының фольклоры жайындағы еңбегіне Көкше тұрғындары мен Қарқаралы өңірі жұртының айтқан аңыздары сеп болды. Еңбек алпыс бір мәтін мен он екі нұсқалы болып жіктелген: бірінші материалы – қазақтар туралы болса, екіншісі – алтайлықтарға арналған. Ал жалпы еңбек қазақ фольклоры материалы негізінде жазылған (Потанин, 1893). Еңбекте Барсакелмес, Толағай Қалмақ, Таз таулары және мүшел, жетіқарақшы туралы әпсаналар жетерлік. Қазақ ауыз әдебиетіндегі тұңғыш құнды туындылардың бір айғағы ол – әйгілі ғалым-академик М.Әуезовтің бастауымен жарыққа шыққан «Қазақ әдебиетінің тарихының» фольклористикаға арнайылап тағайындалған алғашқы томы. Оның ішінде қазақ ауыз әдебиетіндегі ертегіден бөлек қазақ әдеби тектерін тануға арналған жұмыстар бар. Ал Мәлік Ғабдулиннің Қазақ фольклоры жайындағы еңбегінде аңыз-әңгімелер ертегі жанрының ішінде зерттеліп, қағазға түсті. Сондай-ақ Р.Бердібаев, А.Сейдімбек, С.Қасқабасов зерттеулерінде ғылыми ордалардың мұрағаттарында табылған қазақ халқының фольклорлық шығармалары түрлеріне байланысты тараушаларға бөлінген.

Зерттеуші Рахманқұл Бердібаевтың қазақ эпосы жайындағы зерттеу жұмысының басты мақсаты – көне аңыздар мен әпсаналар жайындағы тұжырымдар жасауында. Аңыз-әңгімелердің қазақ ауыз әдебиетіндегі маңызын, негізгі нысандарын айғақтайды. Проза жанрының кей түрлерінің текстологиясын тағы да жаңғырту ауыз әдебиеті саласының бүгінгі қызығушыларымен тағы да көрісуіне септігін тигізді. Осыған байланысты Г.Потаниннің қазақ ауыз әдебиеті жайындағы жинақтаған еңбегінің рөлі зор. Еңбекте көркем әдеби туындылар талқыланып, мифтік мысалдар мен прозалық шығармалар жазылған. Ә.Диваев зерттеген ғылыми жұмыстар бойынша халқымыздың ежелгі шығармашылық өнерлері хақында жинақ шықты. Зерттеуші С.Қасқабасов ұлттық фольклор құрылысын айғақтап, мифтік хикаяттар бөліктерін мақсатты қарастыруды міндет етіп қойды. Олар кәсіби ұстанымдарын сақтай келе, анықтамалық тараптан тиісті қорытындылар келтіреді. Оның бір айғағы – ұлттық көркем туындылар жайындағы шығарманың жазылуы.

Сейіт Қасқабасовтың ғылым жолындағы ең ірі бағындырған бір асуы – Қазақтың ертегі емес прозалары туралы жазған туындысы. Ұлтымыздың көне мифтік мысалдарын қарастырудың негігі нұсқасы қылған зерттеу жұмысында қазақ ауыз әдебиеті түрлерінің анықтамасы мен оның ұлттық көркем туындыларды талдаудағы басты нысаны, елдік әдеби тектерді бөлу проблемалары мен ескі әпсаналардың қазақ ауыз әдебиетінде көнеден келе жатқан қалдықтары жайындағы көзқарастар қорытындылып, әңгіме жанрындағы әпсаналық туындылар, архаикалық және аймақтық мысалдарға әмбебап сараптамалар жасалады, мифтік мысалдар мен олардың біршама жанрлары толықтай ашылады, қазақ ауыз әдебиетінде ескі аңыз да, архаикалық және аймақтық мифтер де, аңыз және мысал да, қарапайым ауызша оқиғалардың да көптігі біршама үлгілер арқылы қарастырылып, оның пайда болған уақыты мен типтік функциясын арнайы көзқараспен, діни көзқарасымен, ұлт дүниетанымымен бірлікте зерделенеді. Хикая жанрындағы аңыздық оқиғалардың негізгі шығу тегі діни нанымдарымен тығыздығына көңіл бөлініп, оның басты хикаясы демонизмдік персонаждардың қарапайым пендемен аяқ астынан көрісуімен дамып, осылардан құлшылықтың, құдайға, қасиетті күштерге жығылудың күшімен ғана аман қалу істеріне назар аударылады.

Үш ғасырға созылған уақыт арасында қазақ жері шекарасының орыс патшалықтарының басшылығына бағынуы қазақи әдет-ғұрып пен салт-сананың өзгеруіне әкеп соқтырды (Ноғайбаева, 2021). Соның салдарынан ауыз әдебиеті үлгілерін жинау жұмысы жағынан да кешірек қалып қойғанымыз жалған емес.

Қазақ халқының ертегі емес туындылары туралы ғылыми еңбекте ертегі емес проза тұңғыш рет белгілі бір принциптер бойынша қарастырылып, тұлғасы, жасалуы, троптық айрықшалықтары анық нақтыланды, зерттеушінің осы көлемді жұмысының көмегімен қазақ ауыз әдебиеті саласында қайтадан бір жаңартылған прогресс – қазақ фольклорын жіктеп зерделеудің басты нысаны қайта орнықты.

Қазақ ұлтының дәстүрі басқа ұлттар дәстүрімен тура «парапар» демесек те, кейбір тұспа-тұс келіп жататын кездері болады. Себебі нәсілден, гениологиялық кодтан асып кету мүмкін емес. Ал қазақ халқының мәдениеті, өнері, халық ауыз әдебиеті сонау көне түркі жазбаларынан-ақ бастау алады. Ұлтымыздағы осыншалықты төл құндылықтарының қалыптасу дәрежесіне жетуіне барынша шекаралас, тілдес, тектес ұлттардың да ықпалы тигені жалған емес. Соған қатысты тұжырымдамалар Джем Каракиличтің «Journal of Modern Turkish History» атты журналға жариялаған мақаласында жасалды (Karakilic, 2021)

Жиырмамыншы жүзжылдықтың орта шенінде де көлемді қызметтер жасалынды. Осы кезде ертегілік емес проза саласы бойынша дүниежүзілік ауыз әдебиетін зерттеушілердің дәрежесіне дейін қызығу басталды. Сонымен бірге чуваш елі творчествосына да жыл сайын бөгде ел зерттеушілері назар аудара бастады. Сол ғасырдың жиырмамыншы жылдары ескі топонимикалық әпсаналарды жазуда тиісті қызметтер атқарылды. Симбир оқу орнын бітіруші Г.Тимофеевтің жиырмамыншы ғасырдың бірінші ширегінде жиып-терген ауыз әдеби мәліметтері жиырмамыншы ғасырдың соңғы ширегінде ғана баспа бетіне түседі. Ол жинақ чуваш ұлтының анықтамалық материалына айналады. Оның ішінде ауыздан-ауызға тараған хи-

каялар, ескі мысалдар, тарихи уақиғалар, сонымен бірге этнографиялық үлгідегі мифтердің нұсқалары көрсетілген. Жиырмасыншы ғасырдың жетпіс-сексенінші жылдары чуваш ауыз әдебиеті арқылы тұңғыш рет Чуваш фольклоры туындылары туралы бірнеше томдық жарияланым дүниеге келді. Осының 6-шы томының екінші тарауы әпсаналық хикаяттар мен әңгімелер үшін тағайындалды. Кітапқа үш жыз қырық тоғыз аңыздар тексті, жүз екі Улып жайында және екі жүз он сегіз ескі мифтік шығармалардың тексті кірген.

Жиырмасыншы ғасырдың ақырғы жылдарынан бастап чуваш халық ауыз әдебиетін зерттеу саласында арнайы бөліктер мен салаларды зерделеу жұмысы негізгі бөлігі болып табылады. Мәселен, Г.Юмарт «улып» жайында көріністердің өзіндік сала бойынша таралу нысандарын қарастырды. Оның зерделеуімен дүниеге келген «Улап» еңбегіне екі жүз жиырма жеті текст енген. Текст версияларының ауқымды түрде пайдаланылуы осы жұмыстың мағынасын біршама дамытты. Еңбекте текстологияға байланысты көптеген мағлұматтар жазылған. Қарашай-балқар диалектологиясы мен лексикасын, ауыз әдебиетін зерттеу ақпараттарын А.Бозиев жарияласа, ал Ф.Урисбаеваның басшылығымен қарашай-балқар ауыз әдебиетінің жанрларының типтік мәселелерін қарастырды.

Ұйғыр тарихын, мәдениетін, ауыз әдебиетін зерделеуде С.Маловтың жасаған қызметі ауқымды. Оның зерттеу жұмыстары уақытында қарастырған мәліметтері көлемді еңбектердің мәнін ашты. Солардың бірегейі – мың тоғыз жүз алпыс жетінші жылы басылып шыққан сары ұйғырлар тілдері жайындағы ғылыми жұмысы. Онда этностық ақпараттармен бірге халық ауыз әдебиетінің туындылары орын тепкен. Соның ішінде мифтер мен мысалдар ерекше мазмұнға ие. М.Әлиева ертегі емес прозаларды зерттеп қарастыруда алдына жан салмаған.

Ұйғыр халық ауыз әдебиетінің ертегі емес прозасына байланысты біршама жұмыстарды жасағандардың бірі – М.Әлиева. өткен ғасырдың сексенінші жылы аңыз, миф, мысалға байланысты көптеген ғылыми жұмыстарды баспа бетіне түсіріп, сексен тоғызыншы жылы ұйғыр әдебиетінің жанрлары туралы арнайы ғылыми жұмысын жария етті. Зерттеуші ұйғыр халық ауыз әдебиетіндегі жанрлар бойынша жіктеулерге көңіл бөліп, ішіндегі миф, мысалдар, хикаяттар жайында ғылыми қорытындыларын қаралым назарына қояды. Сонымен қатар осы жұмыста ұйғыр ауыз әдебиетінің құралып, зерделенуіне ықпалын тигізген зерттеушілердің жұмыстары жайында ақпараттар айтылады.

Жиырмасыншы ғасырдан бері хакас ауыз әдебиетін қарастыру ісі өрескел күдіретке ие болды. Халықтық зиялы қауымдар жағынан үлкен жұмыстар жүргізілді. Ұлы Отан соғысынан кейінгі уақытта ұлттың бастан кешірген өмірін толықтай зерделеу ісі жасалынды. Хакас ұлтының этнографиясы мен өткені үшін ғылыми еңбектер ішінде аңыз, мифтік уақиға және уақиғалар да зерттелді.

Хакас ауыз әдебиетін қарастырудағы жаңғыру кезеңі екінші дүниежүзілік соғыс жылдары хакас діні, ділі мен мәдениетін зерттейтін оқу орнының қайта жұмыс жасауымен қолға алынды. Бұл уақытта хакас фольклорлық туындылары жүйелі түрде құрастырылып, зерделенді. Бұл бағдарда оқу орнының зерттеуші-академиктері, атап айтар болсақ, М.Боргояков, У.Кирбижекова, В.Майногашевалар ерекше қызметтер

атқарды. Оқу орны ашылғаннан бері халық ауыз әдебиеті арқылы мол айғақтар мұралары жиылып, біршама еңбектер дүниеге келді. Терілген ақпараттар көмегімен хакас ауыз әдебиеті негізінде тұңғыш жұмыстар легі жарияланды.

Хакастардың этнографиялық ауыз әдеби шығармалары арқылы бағалы мәліметтер зерттеуші-ғалым В.Бутанаевтың зерттеу еңбектерінде көрсетілген. Хакас мифін танудағы пантеон проблемасы хакастардың дәстүрлі және ғұрыптық мәдениеті жайындағы зерттеу жұмысының белгілі бір тарауын алады. Осындай тарихи-әлеуметтік жұмыстар арқылы зерттеушінің хакас елінің тарихи және ғылыми әдебиеті, шығу тарихы, этнографиясы туралы қалыптастырған дәлелдері бар. Сонымен бірге хакас аңыздары, мифтік мысалдары мен уақиғалары Сібір зерттеушілерінің жұмыстарына себеп ретінде ұсынылған. Сібір жеріндегі түркі елдерінің, әсіресе хакас ұлтының өзіндік күш иесіне табынуын қарастыруда зерттеуші Н.Алексеевтің еңбегі айтарлықтай көп. Оның Хакасия жеріндегі зерттеу жұмыстары уақытында ол халық ауыз әдебиеті мәліметтерін біршама еңбек етіп жиыстырған. Ғалымның хакастардың жануарлар мен құстар туралы мифтік әңгімелері, Сібір түркі тілдес халықтарының діндерінің ерте кездегі түрлері, Сібір халықтарының дәстүрлі діни наным-сенімдері жайындағы еңбектерінде Сібір халықтарының этнографиясы арқылы мағлұматтар көрсетілген. Кәсіби тұрғыдағы көзқарасы мен сараптамалық анализдері ұсынылған. Ол түркі ұлттарының этнографиясын толығымен көрсетуге жол көрсетті. Біршама біріккен ортақ зерттеу жұмысында осы Сібір халықтарының мифтік-аңыздық көзқарасы барлық тараптан талқыланған (Миндибекова, 2004: 26).

Ш.Ыбыраев екі мың тоғызыншы жылы түркі елдері жұртының ауыз әдебиеті жайында ғылыми жұмысын жасап шығарды. Ол еңбекте отызға тарта түркі тілдес жұрттың ауыз әдеби сөйлеу материалдары талданды (Ыбыраев және т.б., 2009: 111).

Қорытынды. Жалпы, мақалада зерттелген ғалымдардың зерделеген жұмыстары мен ғылыми тұжырымдамаларының кәсіби талқылануы фольклор түрлерінің жіктелу өзектілігін арттырады. Түркі халық ауыз әдебиетінің жәдігерлері осы күнге шейін біршама архивтерде бар. Фольклор нұсқаларының барлық дерлік түрі түркі халықтарының ауыз әдебиетін зерттеушілер, қызығушылар қызметіне шабыт береді деп сенуге болады. түркі фольклоры версияларын қызығып, алдарына міндет қып қоя отырып қарастырған зерттеуші ғалымдар осы уақытқа дейін аз болмады. Дәл осы уақытқа дейін жеткен сол зерттеулерді өз қажеттілігіміз, өмірлік ұстанымымыз бойынша, тарихты, түркі фольклорын танимын деген мақсатта қолдану – мына біздің басты міндетіміз.

Таймова Г.Ж.^{1*}, Бегманова Б.С.²

Казахский национальный женский педагогический университет^{1,2},

Алматы, Казахстан

E-mail: taimova97@bk.ru, bibizhan.begmanova@mail.ru

ORCID: 0000-0002-5891-4564, ORCID: 0000-0002-9135-6752

Трансформация национальных ценностей в тюркском фольклоре

Аннотация. Изучение истории происхождения тюркоязычных стран, их общих социогенетических и психолого-нравственных аспектов равносильно реконструкции многовековой истории Средней Азии.

Сегодня очень важно изучать культуру, политический, социальный, этнический и литературный мир тюркского мира. Доведение тюркского фольклора до мировой прессы – главная задача современности. Перевыражение единства тюркских народов и стран является одной из главных проблем современной устной литературы. Вот почему название этой научной статьи названо так, чтобы удовлетворить эти интересы. Тема статьи очень актуальна в силу этих целей и задач. Еще одной целью научной статьи является систематизация сформировавшихся, накопленных и письменных периодов тюркской устной литературы по определенным методикам, в том числе по составу, мотиву, сходству характеров, и сделать выводы. Помимо проблем тюркского фольклора упоминается и их сходство в жанре прозы.

До сих пор тюркская устная литература не имела общей системы и свидетельств полного распространения жанра народной прозы. В текстологии и научной работе много путаницы некоторых определений, омонимов, терминов. В связи с этим литература тюркских стран делит жанр прозы на свои классификации. В связи с этим вопросом еще одной целью данной статьи является классификация легендарной прозы тюркской литературы, ее классификация по определенным признакам, анализ общностей и различий в проблеме дефиниций.

Не оставлены без внимания природа и мифологические особенности легенд, мифов и преданий тюркских народов. Кроме того, анализируется основная актуальность тюркского литературного мира и общность мировоззрения и различия с мифологическими, прозаическими знаниями других народов. В качестве примеров рассматриваются сходство человека и окружающей среды в тюркских легендах, древние представления о небе и земле и делаются специальные выводы.

В статье также научно рассматриваются мировоззрение, культура, общие обычаи, общие произведения и образы сходных персонажей древних тюркских народов в формировании духовности кочевого тюркского народа. Научная статья изучена и составлена с помощью сравнительного анализа, анализа, систематизации, историко-типологического, этногенетического методов текста, сделаны соответствующие выводы. Научная статья написана по произведению исследователей истории и тюркского, казахско-го фольклора, а также на основе информации из сети Интернет.

Ключевые слова: фольклор, миф, проза, этнография, миф.

Taimova G.Z.^{1*}, Begmanova B.S.²

*Kazakh national women's teacher training university^{1,2}
Almaty, Kazakhstan*

*E-mail: taimova97@bk.ru, bibizhan.begmanova@mail.ru
ORCID: 0000-0002-5891-4564, ORCID: 0000-0002-9135-6752*

Transformation of National Values in Turkic Folklore

Annotation. The study of the history of the origin of the Turkic-speaking countries, their common sociogenetic and psychological and moral aspects is tantamount to reconstructing the centuries-old history of Central Asia. Today it is very important to study the culture, political, social, ethnic and literary world of the Turkic world. Bringing Turkic folklore to the world press is the main task of our time. Re-expression of the unity of the Turkic peoples and countries is one of the main problems of modern oral literature. That is why the title of this scientific article is named to satisfy these interests. The topic of the article is very relevant due to these goals and objectives. Another purpose of the scientific article is to systematize the formed, accumulated and written periods of the Turkic oral literature according to certain methods, including composition, motive, similarity of characters, and draw conclusions. In addition to the problems of Turkic folklore, their similarities in the genre of prose are also mentioned.

Until now, Turkic oral literature did not have a common system and evidence of the full spread of the genre of folk prose. In textual criticism and scientific work there is a lot of confusion of some definitions, homonyms, terms. In this regard, the literature of the Turkic countries divides the genre of prose into its own classifications. In connection with this issue, another goal of this article is the classification of the legendary prose of Turkic literature, its classification according to certain characteristics, the analysis of commonalities and differences in the problem of definitions.

The nature and mythological features of the legends, myths and legends of the Turkic peoples are not ignored. In addition, the main relevance of the Turkic literary world and the commonality of the worldview

and differences with the mythological, prosaic knowledge of other peoples are analyzed. As examples, the similarity of man and the environment in Turkic legends, ancient ideas about heaven and earth are considered, and special conclusions are drawn.

The article also scientifically examines the worldview, culture, common customs, common works and images of similar characters of the ancient Turkic peoples in the formation of the spirituality of the nomadic Turkic people. The scientific article has been studied and compiled using comparative analysis, analysis, systematization, historical-typological, ethnogenetic methods of the text, and appropriate conclusions have been drawn. The scientific article is written based on the works of researchers of history and Turkic, Kazakh folklore, as well as on the basis of information from the Internet.

Key words: folklore, myth, prose, ethnography, myth.

Информация об авторах:

Г.Ж. Таимова, магистрант специальности «Казакский язык и литература», Казакский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казакстан, E-mail: taimova97@bk.ru, Orcid ID: 0000-0002-5891-4564

Б.С. Бегманова, ассоциированный профессор кафедры «Казакской литературы», Казакский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казакстан, E-mail: bibizhan.begmanova@mail.ru, OrcidID: 0000-0002-9135-6752

Әдебиет

[1] Потанин Г.Н. Казак–киргизские и алтайские предания, легенды и сказки // В кн.: Живая старина. – СПб, 1916. вып. 2–3. – с. 47–198.

[2] Казак фольклористикасынын тарихы: (Революцияға дейінгі кезең) / жауапты ред. Р. Бердибаев. – Алматы: Ғылым, 1988. – 432 б.

[3] Göçgün Ö. Türk Dünyası Edebiyat Tarihi – Ankara: AtatürkKültürMerkezi Yayınları, 2002. 2 cilt.– 721 s.

[4] Ильина Г.Г. Несказочная проза в системе жанров чувашского фольклора: дис. ... канд. филол. наук. – Чебоксары, 2006. – 228 с.

[5] Алексеев Н.А., Емельянов Н.В., Петров В.Т. Предания, легенды и мифы саха (якутов) – Новосибирск: Наука, 1995. – 400 с.

[6] Потанин Г.Н. Тангуско–Тибетская окраина Китая и Центральная Монголия. (Путешествие Г.Н. Потанина. 1884–1886). – СПб.: Тип. А.С. Суворина, 1893. т.2. – 437 с.

[7] Ноғайбаева Д., Ибадуллаева З. Қазак туыстық антропологиясын әлемдік ғылыммен интеграциялау мәселесі. ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. No4 (103). 2021 –122–130б. <https://bulletin-history.kaznu.kz/index.php/1-history/article/view/1123>

[8] Karakilic C. Methods used by the Ottoman State in the fight against smallpox (1908–1918). Journal of Modern Turkish History, 2021 – 33 issues. –june 29. http://www.ctad.hacettepe.edu.tr/17_33/1.pdf

[9] Миндибекова В. Жанровая специфика хакасских мифов: автореф. ... канд. филол. наук.– Новосибирск, 2004. – 183 с.

[10] Ыбраев Ш., Бахадырова С., Рахымов Б. Түркі халықтары фольклоры. – Көкшетау, 2009. – 432 б.

Литература

[1] Потанин Г.Н. Казак–киргизские и алтайские предания, легенды и сказки // В кн.: Живая старина. – СПб, 1916. вып. 2–3. – с.47–198.

[2] Казак фольклористикасынын тарихы: (Революцияға дейінгі кезең) /ответст. ред. – Р.Бердибаев. – Алматы: Наука, 1988. – с.432

[3] Göçgün Ö. Türk Dünyası Edebiyat Tarihi – Ankara: AtatürkKültürMerkezi Yayınları, 2002. 2 cilt.– 721s.

[4] Ильина Г.Г. Несказочная проза в системе жанров чувашского фольклора: дис. ... канд. филол. наук. – Чебоксары, 2006. – с.228

- [5] Алексеев Н.А., Емельянов Н.В., Петров В.Т. Предания, легенды и мифы саха (якутов) – Новосибирск: Наука, 1995. – с.400
- [6] Потанин Г.Н. Тангуско–Тибетская окраина Китая и Центральная Монголия. (Путешествие Г.Н. Потанина. 1884–1886). – СПб.: Тип. А.С. Суворина, 1893. т.2. – с.437
- [7] Ногайбаева Д., Ибадуллаева З. Казах туыстык антропологиясын алемдик гылыммен интеграциялау мәселеси. Вестник КазНУ. Серия Истории. No4 (103). 2021 – с.122–130
<https://bulletin-history.kaznu.kz/index.php/1-history/article/view/1123>
- [8] Karakilic C. Methods used by the Ottoman State in the fight against smallpox (1908–1918). Journal of Modern Turkish History, 2021 – 33 issues. –june 29. http://www.ctad.hacettepe.edu.tr/17_33/1.pdf
- [9] Миндибекова В. Жанровая специфика хакасских мифов: автореф. ... канд. филол. наук.– Новосибирск, 2004. – с.183
- [10] Ибраев Ш., Бахадырова С., Рахимов Б. Тюрк халыктары фольклоры. – Кокшетау, 2009. – с.432

References

- [1] Potanin G.N. (1916) [Kazakh–Kyrgyz and Altai legends, legends and fairy tales] In the book: Living Antiquity, St. Petersburg, issue. 2–3. – p.47–198
- [2] [History of Kazakh folklore] (1988): (Pre–revolutionary period)/ managing editor – R. Berdibaev. Almaty: Science, – p.432
- [3] Göçgün Ö. (2002) [History of Turkish World Literature] Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Publications, 2 vols.– 721s.
- [4] Ilyina G.G. (2006) [Non–fairy–tale prose in the system of genres of Chuvash folklore]: dis. ... cand. philol. Sciences, Cheboksary, – p.228
- [5] Alekseev N.A. Emelyanov N.V., Petrov V.T. (1995) [Traditions, legends and myths of the Sakha (Yakuts)] Novosibirsk: The science, – p.400
- [6] Potanin G.N. (1893) [Tangus–Tibetan margin of China and Central Mongolia] (Travel of G.N. Potanin. 1884–1886). St. Petersburg: Type. A.S. Suvorin, v.2. – p.437
- [7] Nogaybaeva D., Ibadullaeva Z.(2021) [The problem of integration of Kazakhstani anthropology of kinship with world science] Bulletin of KazNU. Series of History. No4 (103). – p.122–130
<https://bulletin-history.kaznu.kz/index.php/1-history/article/view/1123>
- [8] Karakilic C. (2021) [Methods used by the Ottoman State in the fight against smallpox (1908–1918)]. Journal of Modern Turkish History, – 33 issues. –june 29. http://www.ctad.hacettepe.edu.tr/17_33/1.pdf
- [9] Mindibekova V. (2004) [Genre specifics of Khakass myths]:author. ... cand. philol. Sciences, Novosibirsk,– p.183
- [10] Ibraev Sh., Bakhadyrova S.,Rakhimov B. (2009) [Folklore of the Turkic peoples] Kokshetau, – p.432